

РЕГИОНАЛНИ АСПЕКТИ НА ДЕПОПУЛАЦИЯТА И СТАРЕЕНЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО И ТРУДОВИТЕ РЕСУРСИ НА БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛОТО НА ХХІ ВЕК

*Николай Цеков*¹

<https://doi.org/10.35101/prg-2021.1.6>

Депопулацията и стареенето на населението са основните фактори, които предопределят изменението на демографската ситуация в България през последните три десетилетия. Цел на настоящата разработка е да се изследва въздействието на синергията на тези негативни процеси върху развитието на страната посредством измененията в повъзрастовото разпределение на цялото население и населението в трудоспособна възраст за страната и по общини. Обект на изследването са взаимовръзките между средногодишните темпове на изменение на броя на населението на българските общини и измененията в техните възрастови структури. Направен е и анализ на последствията от демографската криза върху териториалното разпределение на населението в трите възрастови групи – трудоспособна, надтрудоспособна и подтрудоспособна, на фона на промените в дяловете на хората в млада (15-34 г.), средна (35-54 г.) и старша (55-64 г.) икономически-активна възраст.

Ключови думи: демографско остаряване, депопулация, медианна възраст, трудови ресурси, демографско натоваарване.

SHRINKING OF POPULATION AND LABOR RESOURCES OF BULGARIAN REGIONS AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

Nikolay Tsekov

Abstract: Depopulation and aging are the main factors that predetermine the changing demographic situation in Bulgaria over the past three decades. The aim of this study is to study the impact of the synergy of these negative processes on the socio-economic development of the country through changes in the age distribution of the entire population and the working age population for the country and municipalities. The object of the study are the relationships between the average annual rates of change in the population of Bulgarian municipalities and changes in their age structures. An analysis of the consequences of the demographic crisis

¹ Департамент „Демография“ на Института за изследване на населението и човека при Българска академия на науките; nicktsekov@gmail.com

on the spatial distribution of the population in three main age groups - people of working, overwork and under working age against the background of changes in the shares of people in young, middle and senior working age.

Key words: demographic aging, depopulation, labor resources, demographic burden, median age

УВОД

Вече три десетилетия по темпове на депопулация и стареене населението на България е сред десетте най-силно застрашени от бързо обезлюдяване нации в света. Тази изключително тревожна тенденция се проследява не само във времеве, но и в пространствен аспект. Значителните различия в регионалното социално-икономическо развитие на България допълват общата картина на неравенствата в най-бедната държава членка на Европейския съюз, сред които степента на неравнопоставеност при разпределението на доходите по признаци като възраст, пол, местожителство и етническа група. Несъмнено значителна роля във формирането на тези диспропорции в страната има количеството, качеството и пространствената неравномерност в разпределението на групата на хората в активна възраст между 15 и 64 г., които са основните производители и потребители на богатата на икономическия растеж. Водеща роля в нарастването на регионалните различия между търсенето и предлагането на работна ръка, редом с неравномерното териториално разпределение на центровете на растеж, играе и демографската ситуация в отделните райони на България. Тя предопределя и темпа на възпроизводство на човешкия капитал и неговото обновление посредством заместването на излизащите от икономически активна възраст поколения с навлизащи в тази възраст млади хора. Тенденцията към ускоряване на темпа на демографското стареене, наред със срива в равнищата на раждаемост, депопулация и емиграция, е основен маркер в съвременното демографско развитие на България, която поне от две десетилетия е сред 10-те най-бързо застаряващи нации в света (UNFPA, 2020). За това способстват също съкращаването на фертилния контингент и увеличаването на продължителността на живота. Демографското остаряване, макар и с известно забавяне, засяга и населението в активна възраст – независимо от повишаването на възрастта за пенсиониране делът на хората в трудоспособна възраст в цялото население бележи непрекъснат спад. Понастоящем делът на хората на 65 и повече години в България е 21,7 % (НСИ, 2020). Този показател поставя българското население сред свръхзастарелите нации (hyper-aged nations), ако се вземе предвид дефиницията на експертите на ООН, които използват този термин в случаите, когато този дял надхвърли 20,99 % спрямо цялото население (UNFPA, 2020).

В регионален аспект свръхзастаряването е особено тревожно развитие за областите и общините от т.нар. „периферия на растежа“. Тази периферия включва 15 най-силно засегнати от депопулацията и социално-икономическата стагнация области на страната. Освен дефицита и силното застаряване на работната сила в тези области характерна черта на трудовия им потенциал е по-ниските в сравнение със средните за страната показатели за образователния ценз и професионалната квалификация на заетите и особено на трайно безра-

ботните, което е сред причините редом с недостига на работна сила, да са налице високи равнища на структурна безработица (Борисова-Маринова и кол., 2018). В редица публикации по темата за регионалното демографско развитие на най-силно засегнатите от застаряването и обезлюдяването развити страни се констатира наличието на силна правопрпорционална връзка между процесите на демографско остаряване и депопулацията, която е особено отчетлива в регионите с неблагоприятно социално-икономическо развитие (Reynaud, Miccoli, 2018). Сред изводите, които се налагат като резултат от подобен род изследвания, е заключението, че интензивната депопулация води до ускоряване на процеса на демографско стареене, както и че увеличението на медианната възраст на населението е сред основните фактори за задържане на високи и стабилни темпове за постоянно обезлюдяване, създавайки по този начин все по-устойчив и траен във времето порочен кръг (пак там).

Предмет на настоящата разработка е проследяването на времевите и пространствените закономерности в измененията на демографската ситуация в България с пряка връзка с картината на възпроизводството и териториалното разпределение на трудовите ресурси на България на равнище общини през последните две десетилетия². Целта е да се разкрият регионите, в които в краткосрочен и средносрочен план може да се очаква нарастване или намаляване на напрежението на местните трудови пазари, свързано с нарастващия дефицит в предлагането на работна ръка. Разбира се, очертаването на така описаната картина и нейните регионални особености би било непълно, ако в началото не се изяснят както достигнатата степен на застаряване на българското население в края на второто десетилетие на XXI век, така и задълбочаване на този процес в пространствен аспект, който в настоящото изследване се разглежда на базата на анализираната по общини демографска ситуация.

ДАННИ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

За постигане на формулираната по-горе цел в изследването са използвани данни за абсолютния брой и относителните дялове на разпределеното по петгодишни възрастови групи на населението на страната и на населението в трудоспособна възраст, разделени по признак „местожителство“ за България като цяло и в 263 общини, съществували през всички години от периода 2001–2019 г. На базата на тази статистическа информация са изчислени и средногодишните темпове на изменение на броя на населението по общини – общо по признак „местожителство“ и по основни възрастови групи. В случая е използвана формулата за изчисляване на средногодишния прираст на населението (Pollard, Yusuf, Pollard, 1981). Основен източник на информацията е интернет страница-

² Според определението на Световната организация на труда (ILO) за активно (икономически активно) население се приемат хората на възраст между 15 и 65 г. Това са и възрастовите граници на възприетата в настоящото изследване категория „трудова ресурси“. Долната възрастова граница на трудоспособната възраст в България е 16 г. През 2020 г. НОИ и НСИ приемат за горна възрастова граница за пенсиониране в най-масовата трета категория труд 64 г. и 2 месеца за мъжете, навършили и 61 г. и 3 месеца за жените.

та на НСИ „ИНФОСТАТ“, която съдържа данни за демографските структури и процеси по общини за изследвания период. За да се определят контингентите на трудовите ресурси (трудоспособното население) по общини през отделните години, са използвани и таблиците на НОИ за изискваните за пенсиониране навършени години и натрупан трудов стаж през период на изследване. Определянето на силата и посоката на връзките между данните за измененията в повъзрастовото разпределение и обхвата на контингентите на населението в трудоспособна, надтрудоспособна и подтрудоспособна възраст по териториални редове (административно-териториални единици на равнища области и общини) е извършено чрез приложение на корелационния анализ. Стойностите и знаците пред корелационния коефициент на Пийърсън и измерените в проценти величини на съответстващия му детерминационен коефициент са използвани в анализите на отделните взаимовръзки между индикаторите за средногодишните темпове на нарастване на населението като цяло и по отделни възрастови групи, от една страна, и промяната в относителните им дялове в повъзрастовото разпределение, от друга.

ЗАСТАРЯВАНЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО И ТРУДОВИТЕ РЕСУРСИ И ВРЪЗКАТА МУ С ДЕПОПУЛАЦИЯТА

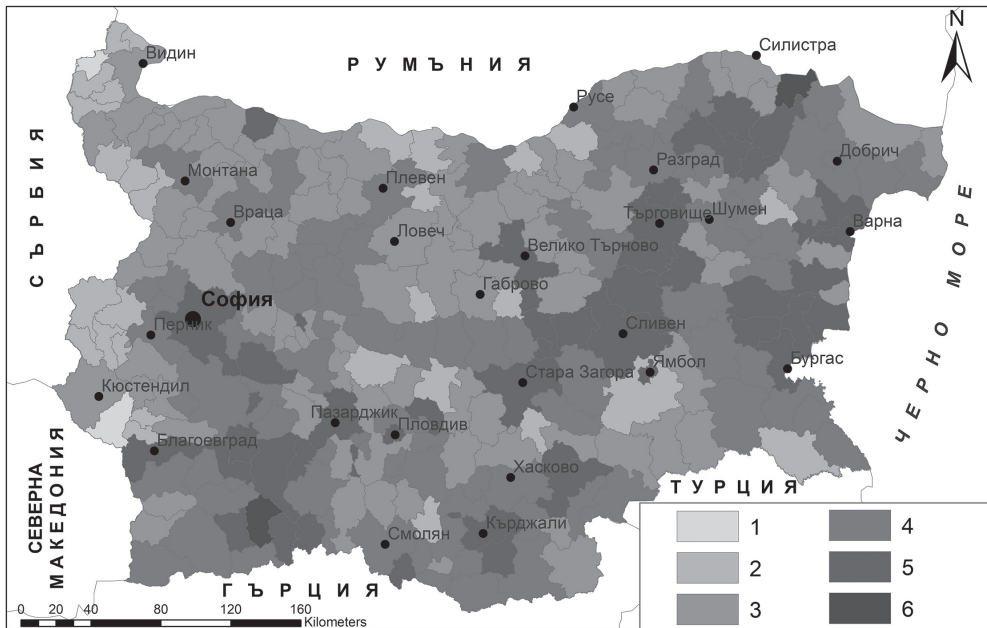
Демографското остаряване е световен феномен, който се дължи на измененията в раждаемостта, смъртността и миграционните потоци – вътрешни и трансгранични. Влиянието на този процес върху цялото население и върху населението в трудоспособна възраст е многообразно. Установено е, че обхватът на контингентите на населението в трудоспособна възраст и на заетите в икономиката вследствие на остаряването се свива с по-бързи темпове в сравнение с нарастването на медианната възраст на включените в тях съвкупности. Тази възраст нараства по-бавно и спрямо темпа на застаряване на цялото население. Посочената закономерност е доказана за 15-те „стари“ държави членки на Европейския съюз, но важи и за българското население. За България е налице и друга закономерност, разкрита в западноевропейските страни, а именно тенденцията към постепенно намаляване на разликите между средногодишните темпове на изменение в броя на цялото население и на населението в трудоспособна възраст. За определяне на достигнатата през първите две десетилетия на ХХІ век степен на остаряване на цялото население и населението в трудоспособна възраст в настоящата разработка е използвана една широко разпространена в демографските изследвания скала (Population Reference Bureau, 2020). Според нея младо е това население, в което дялът на хората на 65 и повече години не надвишава 7 %. Когато дялът на най-възрастните варира между 7 и 14 %, населението се характеризира като застаряващо, при дял 14–21 % е налице „старо“ население, а над 21 % изследователите определят населението като свръхзастаряло. Като цяло българското население премина в категорията свръхзастаряло в края на 2017 г. Към 31.12.2019 г. дялът на хората на 65 и повече години е вече 21,7 % (НСИ, 2020). По този показател за напредъка на демографското остаряване България е в първата десетка на най-застарелите нации в света, като се нарежда на седмо място в света непосредствено след Япония, Италия, Фин-

ландия, Португалия, Гърция и Германия (Population Reference Bureau, 2020). За разлика от България, тези развити страни, с изключение на Португалия и Гърция, в значителна степен успяват да компенсират застаряването на трудовия си потенциал посредством приток на млади имигранти и сезонни работници. Интензивната емиграция на собствена млада работна сила от Португалия и Гърция пък се компенсира главно чрез приток на сезонни работници от Източна и Югоизточна Европа, в т.ч. и от България. Дефицитите в най-трудоемките дейности с ясно изразен сезонен характер в двете южноевропейски държави са свързани предимно със заетостта в селското стопанство, туризма и строителството. България засега успява да привлече съвсем ограничени контингенти сезонни работници от страни като Украйна, Молдова и Армения, с които има сключени трудови спогодби. Годишно не повече от 10 хил. сезонни трудови мигранти от тези държави са заетите в летните туристически комплекси. Този приток не е в състояние да покрие ежегодно разширяващите се дефицити от работници и специалисти в почти всички отрасли в секторите на селското стопанство, индустрията и услугите. Сравнително ниското равнище на заплащане на труда в България в сравнение с почти всички европейски държави е причина организациите на предприемачите да настояват за ускоряване на преговорите с държави като Виетнам за сключване на трудови спогодби. Целта е да се минимизират негативните последствия от задълбочаващия се дефицит от работна ръка, който вече се е превърнал в основен проблем при привличането на нови задгранични инвестиции в българската икономика.

ВЛИЯНИЕ НА ДЕПОПУЛАЦИЯТА И ДЕМОГРАФСКОТО ОСТАРЯВАНЕ В РЕГИОНАЛЕН АСПЕКТ

Нагледна представа за пространствените аспекти на задълбочаването на процеса на демографското остаряване на населението по общини към 31.12.2019 г. дава показаната картосхема (фиг. 1). Свръхзастаряло население към тази дата имат 210 общини – 79,2% от общия им брой, с 3 331 140 ж. (47,9% от населението на България) върху обща площ от 88 619 km², или 79,8% от територията на страната, при средна гъстота от 37,6 д./km² при съответен национален показател от 62,6 д./km². Най-голямата група от общини със свръхзастаряло население обхваща ареали с предимно аграрен профил. Населението е разпределено в множество малки и средни по големина села и малки градове. Делът на свръхзастарялото население в разглежданата група от общини в края на 2019 г. е кръгло 25 % при съответен показател за страната 21,7%.

Напредването на демографското остаряване сред българското население в регионален аспект придобива ясни очертания при сравняването на данните за достигнатите му равнища в началото и края на изследвания период. Според данните от преброяването през 2001 г. повъзрастното разпределение по общини показва, че свръхзастаряло население тогава имат 108 общини – 41,1% от общия им брой. Броят на жителите им е 1 219 388, или 15,4% от цялото население на страната при дял на свръхзастарялото население общо за общините от разглежданата група от 26,6 %. Сравнението със съответните данни за 2019 г.

Източник : Инфостат (НСИ)

Фиг. 1. Степени на демографско свръхзастаряване на населението по общини към 31.12.2019 г.: 1 – 50 и повече % (крайно напреднала степен на застаряване); 2 – 33–50% (силно напреднала); 3 – 25–33% (напреднала); 4 – 25–21% (умерено напреднала); 5 – 14–21%; 6 – 7–14%

показва, че броят на общините с подобно повъзrastово разпределение е близо два пъти по-голям в сравнение с 2001 г. Този факт е логично отражение на бързото нарастване на дела на хората на 65 и повече години в страната и особено в най-силно засегнатите от демографската криза региони. Като цяло населението на свръхзастарелите общини в България нараства от 1,33 млн. д. през 2001 г. на малко повече от 1,5 млн. д. в края на 2019 г., или с 12,8 % на фона на свиването в общия брой на населението през изследвания период с 12,3%.

Сред групата общини със свръхзастаряло население се открояват три основни подгрупи административно-териториални единици – крайно, силно и умерено застарели. Между една трета и половината от населението на 29 общини е на възраст 65 и повече години. Общият брой на жителите на тези крайно застарели общности в края на 2019 г. е 141 903 ж., или 2,0 % от населението на страната. Общините от тази подгрупа заемат 12 449,7 km², или 11,2 % от територията на страната при крайно ниска гъстотата на населението – едва 11,4 д./km² при среден показател за страната от 62,6 д. По този показател обитаваните от свръхзастаряло население ареали в България плътно се доближават до определението за демографска пустиня – почти ненаселени територии с плътност на населението до 10 д./km² (Pinilla et al., 2008). Подобни силно обезлюдени райони в Европа се срещат само в испанската провинция Арагон, във финланд-

ска Лапландия и във високопланинската част на Шотландия. Никъде обаче в изброените държави степента на свръхзастаряване на населението в най-неблагополучните им в демографско отношение региони не достига размерите на демографската криза в разглежданата група от общини в България – територията им е в ареала, съответстващ на №2 на картосхемата на фиг. 1. Анализът на показателите за демогеографската ситуация сред населението на тази съвкупност от общини води до извода, че ареалите на най-силно застарелите общности в България повсеместно са и териториални ядра на интензивно обезлюдяване в регионален аспект. Това обстоятелство също подкрепя констатацията за много тясната взаимовръзка между свръхзастаряване на населението и високите темпове на обезлюдяване на обширни части от територията на страната с традиционен аграрен профил на намиращата се в рецесия местна икономика като следствие от настъпилите тежки деформации в демографските структури и процеси сред местните общности.

Понастоящем са налице два географски полюса на свръхзастаряване на населението, които са разположени в западната част на България в близост до границата в Сърбия. Става дума за двете най-силно застарели изцяло селски общини Бойница (област Видин) и Невестино (област Кюстендил) с общо 2820 ж. Във възрастовата им структура делът на хората на 65 и повече години надвишава 50 %, което е признак за фрапиращо по мащабите си крайно застаряване вследствие на продължаващите вече близо един век многолюдни изселнически потоци от селата на Западна и Северозападна България и свързаните с тях възникване и разширяване на демографските пустини покрай западните граници на страната (Цеков, 2018).

Средната степен на свръхзастаряване на българското население, при която делът на посочената възрастова група варира между една четвърт до една трета от броя на цялото население, в регионален аспект се наблюдава в 105 общини (39,6 % от всички общини) с общо население 1 204 658 д. – 17,3 % от цялото население към 31.12.2019 г. То обитава територия от 39 024,5 km² при средна гъстота 30,9 д./km² – над 2 пъти по-малка от средната за страната. От фиг.1 се вижда, че общините от разглежданата група попадат в обсега на ареалите, обозначени с № 3. Те са разположени предимно в западната и средната част на Северна България и отчасти в югозападната и югоизточната част от страната. Повечето от тях са част от 15-те области, включени в клъстера „Периферия на растежа“, който е отграничен в хода на изследването на качеството на трудовите ресурси и ефикасността от използването им като част от изпълнения през 2018 г. от БАН национален проект за мерките по ограничаването на последиците от демографската криза в България (Борисова-Маринова и кол., 2018).

В хода на направения в цитираното изследване многомерен статистически анализ на данните за количеството и качеството на трудовите ресурси в България са очертани пет основни клъстера, които обединяват области със сходни показатели за количеството и качеството на трудовите им ресурси – клъстер „Столица“ (област София-град), клъстер „Центрове на растеж“ (областите Варна, Пловдив, Стара Загора, Бургас, Русе, Габрово и София-област), клъстер „Периферия на растежа“ (областите Видин, Монтана, Враца, Плевен, Ловеч, В. Търново, Търговище, Добрич, Сливен, Ямбол, Хасково, Пазарджик, Смолян, Благоевград, Кюстендил и Перник) и клъстер „Ядра на стагнация“ (областите

Силистра, Разград, Шумен, Сливен и Кърджали). Понастоящем областите от клъстер „Столица“ и клъстер „Периферия на растежа“ са основните притегателни центрове за вътрешните мигранти. Клъстерите „Периферия на растежа“ и „Ядра на стагнация“ пък са главните донори на работна ръка за столицата и останалите центрове на растеж, в които се съсредоточава огромната част от правените нови инвестиции в българската икономика.

Сравнително най-слабата степен на свръхзастаряване е налице при дял на хората на възраст 65 и повече години между 21% и 25%. В края на 2019 г. това повъзрастово разпределение на база на текущата статистика на НСИ се наблюдава в 83 общини с общо население от 1 981 759 – 28,5 % от това на страната, които са разположени върху 36 366 km² – 32,8 % от територията на България. Тези административно-териториални единици са сравнително по-гъсто населени от разглежданите вече две групи общини с по-напреднал процес на свръхзастаряване. Средната гъстота на населението на тези 83 общини е 54,5 д./km² или с около 10 % по-ниска от съответния показател за страната.

Старо население с дял на хората на 65 и повече години между 14 и 21 % в края на 2019 г. има група от 53 общини (20,4% от общия им брой) с 3 600 643 д. население, или 51,8% от населението на страната (фиг. 1). Тези общини заемат 21 427 km², или 19,3% от територията на страната. Средната гъстота на жителите им е 168 д./km² – 2,5 пъти над средния показател за страната. Това са най-силно урбанизираните и индустриализирани райони на страната, в които се произвежда над 70 % от БВП. Значително по-високата населеност на ареала на разглежданата група има своето обяснение – в него попадат всички общини с центрове столицата, големите и средните по големина центрове и урбанизирани територии.

През 2001 г. броят на общините със „старо“ население, в което делът на хората на възраст 65 и повече години е между 14 и 21%, е 115, или 43,7 % от общия им брой, който е 4 833 910 жители – 61,0 % от българското население. В сравнение с 2019 г. и в този случай се наблюдава сериозна редукция, като броят на общините със сравнително по-слабо застаряло население намалява повече от два пъти. С една четвърт намалява и населението в тази, характеризираща се със сравнително благоприятна демографска ситуация група от административно-териториални единици. Делът на свръхзастарялото население в нея през 2001 г. съставлява 16,5%. В сравнение с 2001 г. в края на 2019 г. делът на свръхзастарялото население в разглежданата категория общини се увеличава с 2,1 процентни пункта.

Съдейки по дела на старшите възрастови групи на населението по региони, понастоящем демографският преход в България не е приключил само в две много малки общини. Застаряващо население с дял на хората на 65 и повече години под 14 % имат едва 2 общини в двата противоположни края на България – на североизток община Кайнарджа в Силистренска област и разположената в крайния югозапад община Гърмен в Благоевградска област. И двете административно-териториални единици са населени предимно от етно-религиозните групи на българомохамеданите, турците и ромите. В тях живеят едва 19,7 хил. души, или 0,3 % от населението на България, върху площ, равняваща се на по-малко от 1 % от територията на страната. Средната гъстота на населението им в края на 2019 г. е над три пъти по-ниска от показателя за страната и е 20 д./km².

Голямата разлика между началото и края на изследвания период (2001–2019 г.) проличава най-вече при сравняването между обхвата и броя на общините със сравнително най-слабо застаряло население в България. С дял на свръхзастарялото си население под 14 % през 2001 г. се характеризират обитателите на 40 общини. През 2019 г. само две общини попадат в разглежданата категория, т.е. броят им е редуциран 20 пъти. Подобно е и намалението в броя на населението. През 2001 г. в посочените 40 общини живеят 2,188 млн. души, или 27,6 % от тогавашното население на страната, при дял на свръхзастарелите лица от 12,3 %. През 2019 г. в най-слабо застарелите две общини живеят 110 пъти по-малко хора в сравнение със ситуацията в началото на настоящото хилядолетие.

ТЕМПОВЕ НА ДЕМОГРАФСКОТО ОСТАРЯВАНЕ НА ГРАДСКОТО И СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ

Налице са значителни различия в разпределението на свръхзастарялото население по признака „местожителство“. Както може и да се очаква, в края на 2019 г. селските селища се характеризират с по-висок дял на свръхзастарялото население (26,9%) във възрастовата структура на обитателите си в сравнение със съответния показател за градското население – 19,8 % при 21,6 % за населението на страната като цяло. Общините със свръхзастаряло селско население в края на 2019 г. са 222 (83,8% от всички общини). Селските селища в тях се обитават от 1 466 860 д. – 80,3 % от цялото селско население. Като свръхзастаряло може да се определи градското население на 132 общини – половината от всички, съществуващи през изследвания период общини. В градските центрове на тяхната територия в края на 2019 г. живеят 1 505 012 д., или 29,4 % от общото градско население. Осезаеми различия между града и селото се наблюдават и в разпределението на т.нар. старо население – общности, в които делът на хората на 65 и повече години варира между 14 и 21%. В края на 2019 г. като старо (силно застаряло) се отличава селското население на 34 общини (12,8% от общия им брой). Те са обитавани от 339,5 хил. селски жители, или 18,6% от селското население на страната. Като старо в края на изследвания период може да се характеризира градското население на 85 общини, в които са живели 3 617 016 жители, или 70,6 % от градското население на страната. Именно тази група от общини е гръбнакът на социалния и стопанския живот и включва както столицата, големите градове и гравитиращите към тях общини, в които поне 15 % от работната сила ежедневно прехожда за работа в съседните големи градски центрове, така и редица важни за българската икономика промишлени съсредоточия като „атомно-енергийната“ община Козлодуй, редица общини по Черноморието, в Добруджа, Тракийската низина и Пиринския край. Малкият град Върбица в Шуменска област е единственото градско селище в България, сред чиито жители делът на хората на 65 и повече години е под праговата стойност за силно застаряло население от 14 %.

Като цяло през 2001 г. делът на населението на 65 и повече години е 16,8 %. България навлиза във фазата на свръхзастаряването през 2017 г., когато този дял достига 21 %. Свръхзастарялото градско население през 2001 г. е 13,1 % спря-

мо общия му брой, а сред селското този дял е почти двойно по-висок – 24,9 %. Тогава 22 общини, или една десета от общините с градски селища, имат свръхзастаряло градско население. Тези 22 общини са обитавани от едва 1,1% от градското население на страната със среден дял на населението на 65 и повече години от 24,2%. Свръхзастаряло селско население сред 256-те административно-териториалните единици със селски селища имат 82 – една трета от общия им брой. Делът на жителите на селата на тяхна територия е 71,1 % от цялото селско население, или 70 пъти по-висок от съответния показател за градското население. Този факт недвусмислено говори за солидната преднина на процеса на демографско остаряване в селските селища на страната в сравнение с темпа на стареене сред градското население. Делът на свръхзастарялото население във възрастовата структура на жителите на разгледаната група от 82 свръхзастарели и силно обезлюдени изцяло или предимно селски общини е 30,4 %. Този показател осезаемо надвишава съответния дял за градското население в 22-те общини със свръхзастарели жители в намиращите се на територията им градски селища през 2001 г. В крайна сметка, всички изброени дотук факти и обстоятелства потвърждават изложената по-горе хипотеза за формиралата се и набъбваща и през изследвания период, а и поне три десетилетия преди него солидна разлика между скоростите, с които напредва застаряването в преобладаващо селските и преобладаващо урбанизираните райони на България през втората половина на XX век и през първите две десетилетия на настоящия XXI век.

ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ ИЗМЕНЕНИЯТА В ТЕРИТОРИАЛНОТО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ИКОНОМИЧЕСКИ АКТИВНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Необходимо е да се отбележи, че взаимовръзката между депопулацията и демографското остаряване е добре проучена тематика в научната литература, особено в страните, които най-силно са засегнати от демографската криза. В силно застарялата Япония, в която демографската рецесия е налице още от края на 60-те години на XX век, се наблюдават и сериозни признаци за нарастване на скоростта на общото и особено на селското обезлюдяване и свръхзастаряване. За отбелязване е, че в страната отдавна се провеждат твърде разнообразни и целенасочени политики за компенсиране на спада в раждаемостта и недостига на работна ръка редом с налагането на активни мерки за финансово подпомагане и социално-икономическо съживяване на най-силно засегнатите от депопулацията райони.

За да се изяснят силата и посоката на връзката между величините на темповете на депопулация на общините в България и напредването на процеса на демографското остаряване на населението им, показател за който са нарастващите дялове на свръхзастарялото им население, са изчислени стойностите на корелационния коефициент на Пийрсън. Взаимовръзката е анализирана на базата на данни на НСИ за посочените индикатори за периода 2001–2019 г. Стойността на коефициента на Пийрсън за връзката между измененията в дяловете на населението на 65 и повече години и темповете на обезлюдяване за посоче-

ния период по общини е 0,675, което показва наличие на средна до силна правопрпорционална корелационна зависимост. Тя показва, че с увеличаването на темповете на депопулация нараства и скоростта на застаряване на населението по общини. Детерминационният коефициент е 45,6 %, което означава, че почти половината от дисперсията на величините на дяловете на хората на възраст 65 и повече години по общини през 2019 г. се обяснява от статистическото разсейване на стойностите на темповете на намаление на броя на населението по общини за периода 2001–2019 г. Тъй като става въпрос за взаимовръзка, в регионален аспект (по общини) същият извод може да се направи и при хипотезата, че ролята на факторен признак бъде поета от измененията в дяловете на населението на възраст 65 и повече години, а на резултативен признак – величината на регистрираните темпове на обезлюдяване.

Анализът на взаимовръзката между процесите на депопулацията и остаряването на населението в регионален аспект (по общини) би бил непълен без проследяването на хода на обезлюдяването през отделните периоди на развитие на страната. Липсата в научната литература на комплексен измерител на депопулацията на множество териториално-административни единици (в случая 265 общини) е причина в настоящото изследване да бъде използван съвсем опростен подход към решаването на този проблем. Същността му се състои в сравняването на сумата от средногодишните темпове на изменение на населението по общини през отделни периоди. За целта е направено сравнение между доста дълъг период – от преброяването на населението през 1946 г. до края на 2019 г., а също и за първите две десетилетия след преброяването през 2001 г. – до 2019 г. Смисълът на подобен подход е да се установи дали е налице забавяне или нарастване на темповете на депопулация на българските общини след 2001 г. на фона на един значително по-дълъг период от 74 години на социално-икономическо и демографско развитие на страната, който включва както установяването на комунистическата диктатура в страната, така и прехода от нея към демокрация и пазарно стопанство. В крайна сметка излиза, че сумата на средногодишните темпове на изменение на броя на населението на всички общини е минус 193,72%, докато този показател само за периода 2001–2019 г. се равнява на минус 394,54 %. Най-общият извод от подобно сравнение е, че през последните две десетилетия в регионален аспект темповете на обезлюдяване по общини сумарно са над два пъти по-високи в сравнение с темповете през близо 75-годишния период на втората половина на XX век и първите две десетилетия на новото хилядолетие. Рязкото ускоряване на процесите на депопулация в общ и регионален аспект през последните две десетилетия няма как да не се отрази и върху ускоряването на процеса на стареене на населението в общ и регионален разрез (по общини). Интересното в случая е, че корелационната зависимост между темповете на изменение на броя на населението по общини и нарастването на дела на хората на 65 и повече години е по-силна през близо трикратно по-дългия период 1946–2019 г. (коефициентът на Пийърсън за изследваната правопрпорционална връзка в случая е равен на 0,740) в сравнение със съответния показател за двете десетилетия между 2001 г. и 2019 г. (0,609). Едно от обясненията за тази разлика вероятно се дължи на обстоятелството, че през 2001–2019 г. настъпват много сериозни промени в посоката и темповете на социално-икономическо развитие на страната. Така например членството

в Европейския съюз и създадените законови възможности за трайно или постоянно пребиваване и трудоустрояване на български граждани в по-развити икономическо отношение и със значително по-висок жизнен стандарт страни членки на общността води до увеличаване на емиграционни потоци. Отчитането на влиянието им вече в значителна степен излиза извън възможностите на изследователите, защото трайните и сезонните миграции в рамките на Евросъюза не се отчитат от НСИ заради възприетото от Eurostat определение за тях като вътрешнообщностни движения на хора. Несъмнено липсата на подобна отчетност внася сериозно изкривяване на картината за проучваните изменения в демографската ситуация и в социално-икономическото развитие на 28-те държави членки. Това обстоятелство поставя под въпрос и резултатите от статистическия анализ по териториални редове на взаимовръзката между напредъка на стареенето на цялото население и населението в трудоспособна възраст, от една страна, и темповете на изменение на броя му по административно-териториални единици през последните две десетилетия. Като цяло обаче тази взаимовръзка си остава силна и правопрпорционална. Това добре проличава на примера на страни като България, в които имиграционният приток на сравнително младо население в трудоспособна и в подтрудоспособна възраст далеч не е в състояние да компенсира демографските загуби. Те са причинени както от застаряването и емиграцията, така и заради спадналия брутен коефициент на раждаемост (TFR), който е вече значително по-нисък от минималния праг за осигуряване на просто възпроизводство от 2,1 деца, родени от една жена до края на фертилната възраст.

Измененията в броя на цялото население, както и във величините на относителните дялове на населението на възраст между 15 и 64 г. по общини могат да се оценят и чрез коефициента на корелация на Пийърсън при съпоставяне на изследваните индикатори по териториални редове от данни на НСИ за 2001 г. и за 2019 г. Корелационният анализ е използван и при изследването на измененията във вътрешногруповото разпределение в млада, средна и старша възраст сред икономически активното население (15–64 г.). Направена е и оценка на връзката между стойностите на коефициента на заместване на излизащите от трудоспособна възраст лица във възрастовата група 60–64 г. от навлизачи в тази възраст младежи във възрастовата група 15–19 г. в началото и края на изследвания период по териториални редове (общини). Независимо от наблюдаваната през този период отчетлива тенденция към концентриране на населението в столицата, най-големите градове и в останалите центрове на развитие, в регионален аспект този процес не води до появата на никакви осезаеми диспропорции в съществуващата схема на разселване по територията на страната. Доказателство за това е величината на коефициента на Пийърсън (r) за връзката между броя на населението по общини през 2001 г. и през 2019 г., която е 0,993. Тя предопределя максимално висок коефициент на детерминация ($R^2 = 99,6\%$), което също доказва наличието на много силна зависимост. Наличието ѝ говори за едно доста равномерно протичане на процеса на намаление и преразпределение на населението в регионален аспект.

Значително по-осезаемо е нарастването на различията между общините през последните две десетилетия според степента на промяна в съотношенията между трите основни възрастови групи – деца и младежи до 15 г. възраст, хора

в работоспособна възраст и хора в старша (пенсионна) възраст на 65 и повече години. Въпреки че и тук изчислените коефициенти на корелация между дяловете на посочените възрастови групи по териториални редове сочат за наличието на силна и правопрпорционална връзка, все пак трябва да се отбележи, че сравнително най-слаба е тя по отношение на дела на децата и младежите ($r = 0,717$, $R^2 = 51,4 \%$), а най-силна е за групата на хората на 65 и повече години ($r = 0,850$, $R^2 = 72,3 \%$). Едно от възможните обяснения на тази диспропорция е многократно по-голямото участие на младите хора във вътрешно- и външно-миграционните потоци, които оказват осезаемо влияние върху териториалното преразпределение на населението в сравнение с миграционните нагласи и активност сред хората в пенсионна възраст.

СТАРЕЕНЕ И ДЕПОПУЛАЦИЯ НА ТРУДОВИТЕ РЕСУРСИ

Много по-значими в сравнение с досега разгледаните промени в тенденциите към изменение на демографската ситуация по общини през последните две десетилетия са разместванията в повъзрастовото разпределение сред групата на хората в трудоспособна възраст в регионален аспект. В настоящото изследване е използвана авторска схема за повъзрастово разпределение на хората на възраст между 15 и 64 г., обозначававана според цитираната по-горе дефиниция на Международната организация на труда като група на икономически активното население. Според схемата тя се разделя на три възрастови подгрупи – на младежите на възраст между 15 и 34 г., на хората в средна възраст от 35 до 54 г. и на тези в старша възраст – от 55 до 64 навършени години. Величините на корелационните коефициенти за връзките между дяловете на тези три възрастови групи по териториални редове (общини) през 2001 г. и 2019 г. потвърждават наличието на слаба до средна по сила правопрпорционална зависимост, което е и основанието за извода за наличие на значителна промяна в повъзрастовите разпределения в групата на икономически активните лица в регионален аспект през разглеждания период. Така например измерената с коефициента на Пийърсън корелация между величините на дяловете на младежите в трудоспособна възраст по общини през 2001 г. и 2019 г. е 0.451. Още по-слаби са аналогичните връзки за хората в старша и средна трудоспособна възраст – съответно 0,437 и 0,316. Тези резултати водят до извода, че измененията в повъзрастовото разпределение на трудоспособното население в териториален аспект през изследвания период са били поне два пъти по-интензивни в сравнение със съответните изменения в възрастовата структура на цялото население по общини.

Още по-драматични са измененията в регионален аспект по отношение на връзката по териториални редове между коефициентите на заместване на излизащите от икономически активна възраст хора на 60-64 г. от младите поколения във възрастовата група 15-19 г. Коефициентът на корелация в случая се равнява на 0,181, което е индикация за практически липсваща зависимост между съществуващите през 2001 г. и 2019 г. пространствени модели на заместването на поколенията, намиращи се на входа и на изхода на съвкупността на хората в икономически активна възраст. През 2001 г. в национален мащаб 118 навлизащи в тази възраст младежи заместват 100 излизащи от нея хора в

начална пенсионна или в предпенсионна възраст. През 2019 г. коефициентът на заместване говори за сериозен и постоянно нарастващ дефицит на млади поколения на националния и регионалните трудови пазари в България. През 2019 г. едва 66 младежи заместват 100 излизащи от икономически активна възраст. В регионален аспект рязкото влошаване на условията за пълноценно заместване на поколенията, заети в икономическата и социалната сфера, протича крайно неравномерно. Това развитие е резултат от разнопосочни по силата и посоката си промени в демографската ситуация и социално-икономическото развитие на отделните региони. Те са свързани както с нарастване на неравенството между условията и стандарта на живот в отделните общини, области и статистически райони, така и с неравномерната в пространствен аспект поява на нововъзникващи центрове на растеж или западането на съществуващите в миналото стопански съсредоточия, останали в лоното на задълбочаваща се демографска и социално-икономическа рецесия.

ОСНОВНИ ИЗВОДИ

На базата на представения по-горе анализ на националните и регионалните измерения на процеса на демографско остаряване в България в началото на XXI век могат да се направят следните по-важни изводи:

1. Налице е тясна взаимовръзка във времеви и пространствен аспект между процесите на обезлюдяване и на демографско остаряване през първите две десетилетия на XXI век. В голямата си част тенденциите в развитието на двата процеса са унаследени от навлизането в демографска рецесия и криза през втората половина на комунистическия режим и прехода към демокрация и пазарна икономика. Съществено влияние върху сегашната демографска ситуация в общ и регионален аспект играе пълноправното членство на България в Европейския съюз и свързаните с него свободно движение на хора, стоки и капитали.

2. Процесът на демографско остаряване на българското население след 2000 г. протича сравнително равномерно по територията на страната и като цяло следва формиралите се още през втората половина на XX век тенденции към по-бързо застаряване на жителите на селските селища в сравнение с обитателите на градовете. През последните две десетилетия се наблюдава изравняване на скоростите на остаряване за двата основни типа селища. В пространствен аспект ескалацията на процеса на депопулация в най-засегнатите от това социално зло Западна и особено Северозападна България, Централния Предбалкан и района на Странджа-Сакар, води и до по-ускорени темпове на обезлюдяване и демографско стареене в сравнение с останалите райони на страната. Така разширяването и сливането на отделните ядра на депопулация, от която най-потърпевши са малките и средните селски и градски селища, е сред основните причини за влошаването на демографската ситуация върху все по-обширни райони на страната. Интензивните темпове на застаряване и рязкото намаляване на броя на жените във фертилна възраст на фона са спадщата раждаемост и изселванията предимно хора в активна репродуктивна възраст са основната причина за установилия се понастоящем в над 90 % общините в страната силно стеснен режим на възпроизводство. Неговата последна фаза е разрастването

на чисто биологическата депопулация на силно застарялото местно население, което води до бързо нарастващ дефицит и дори до почти пълното изчезване на населението в трудоспособна възраст в отделни малки общини и много села.

3. За разлика от сравнително равномерния в пространствен аспект процес на стареене на цялото население, се наблюдават значително по-динамични изменения в повъзрастовото разпределение на икономическо активното население по общини. През последните две десетилетия тези промени са свързани основно с бързото съкращаване на дела на младите хора на възраст между 15 и 35 години в местните контингенти на трудовите ресурси и на увеличаване на хората в старша трудоспособна възраст между 55 и 64 г. Това развитие се случва на фона на значително по-бавното спадане на дела на населението в трудоспособна възраст, което отчасти се дължи на плавното, но постоянно ежегодно увеличение на пенсионната възраст.

ЛИТЕРАТУРА

- Белева, И.** 2016. Пазарът на труда с хоризонт 2020. Стратегически цели, оценки и политики : https://mpr.aub.uni-muenchen.de/87163/1/MPRA_paper_87163.pdf – посетена на 27.03.2020/ Beleva, I. 2016. Labor market developments till 2020. Strategic goals, measures and politics : https://mpr.aub.uni-muenchen.de/87163/1/MPRA_paper_87163.pdf - visited on 27.03.2020.
- Борисова-Маринова, Кр. и кол.** 2018. Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България. Т.4. Демографско развитие, работна сила и трудови ресурси в България. Изд.“М.Дринов“, София, с.168-177./ Borissova-Marinova et al. 2018. Measures for overcoming of the consequences of demographic crisis in Bulgaria. Publishing House “M.Drinov”, Sofia. (Bg). pp. 168-177.
- Цекъв, Н.** 2018. Селската депопулация в България и Европа след 1945 г. Изд. “Велес Консулт”, С., с. 162-175. / Tsekov, N., 2018. Rural depopulation in Bulgaria and Europe after 1945. Publishing House “Veles Consult”, pp. 162-175. Sofia. (Bg).
- Atoh, M.** 2000. The coming of a hyper-aged and depopulating society and population policies. The case of Japan: <file:///C:/Users/N/Downloads/THE%20COMING%20OF%20A%20HYPER-AGED%20AND%20DEPOPULATING%20JAPAN%20%20UN%20PAPER%202000%20-09%2008%202020.pdf> – посетена на 12.04.2020/visited on 12.04.2020
- Coulmas, F.** 2007. Population Decline and Ageing in Japan - The Social Consequences. Routledge Publishing House, London, pp. 3-5 : https://books.google.bg/books?id=Pb18AgAAQBAJ&pg=PA5&lpg=PA5&dq=hyper-aged+population+21+%25+and+above&source=bl&ots=SRrbiFPOwR&sig=ACfU3U0rHc17_3Rw70kbuxOH38axTLcDqw&hl=bg&sa=X&ved=2ahUKEwikxv-hmafqAhUF3hoKHbRoBFwQ6AEwC3oECAsQAQ#v=onepage&q=hyper-aged%20population%2021%20%25%20and%20above&f=false – посетена на 29.06.2020 г./visited on 29.06.2020.
- Frosch, K.** 2011. The Innovative Capacity of an Aging Workforce. Rainer Hampp Verlag, Munchen. 179 pp.
- Pinilla, V. et al.** 2008. Rural depopulation and the Migration Turnaround in Mediterranean Western Europe: A Case Study of Aragon. *Journal of Rural and Community Development*, № 3, pp. 1–22.
- Pollard, A., F. Yusuf, G. Pollard.** 1981. Demographic Techniques. Pergamon Press, Second Edition, Sydney, p. 21.

- Reynaud, C., S. Miccoli.** 2018. Depopulation and the Aging Population: The Relationship in Italian Municipalities : <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/4/1004> - visited on 27.05.2020.
- *** Население и основни демографски процеси : НСИ. (2020). https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Population2019_XE8MEZL.pdf - посетена на 20.06.2020 г./visited on 20.06.2020
- *** Демографска и социална статистика : **НСИ-Инфостат.** (2020). https://infostat.nsi.bg/infostat/pages/module.jsf?x_2=3
- *** **Population Reference Bureau.** (2020) : <https://www.prb.org/countries-with-the-oldest-populations/> - visited on 15.06.2020
- *** **UNFPA.** (2020). World Population Ageing 2019: Highlights : file:///C:/Users/ASUS/AppData/Local/Microsoft/Windows/Temporary%20Internet%20Files/Content.IE5/IHU0PMF4/WorldPopulationAgeing2019-Highlights.pdf - visited on 14.04.2020